

Людмила Бабенко

ЯК ВИКОРИНЮВАЛИ УКРАЇНСЬКИЙ БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У ВИКЛАДАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЛТАВСЬКОМУ ПЕДІНСТИТУТІ

(Євген Михайлович Кудрицький)

Упродовж десятиліть існування радянської влади в Україні поняття “український буржуазний націоналізм”, “український сепаратизм” були невід’ємними складовими здійснюваної національної політики. Ця політика мала забезпечувати монолітність багатонаціональної держави СРСР і, таким чином, розцінювалася як запорука побудови комуністичного суспільства. По суті, національна агресія застосувалася в карально-репресивній практиці більшовицького режиму й зламала долі мільйонів українських патріотів, у першу чергу представників наукової та творчої інтелігенції. Серед них був і Євген Михайлович Кудрицький – учений, педагог, громадський діяч. Період його трудової діяльності в Полтавському педагогічному інституті співпав із посиленням репресій кінця 30-х років ХХ століття.

До гіпертрофованих масштабів зростає роль Державного політичного управління (ДПУ) та Головного управління державної безпеки НКВС. Спецслужби мали величезний вплив на партійно-державний апарат через надання йому всебічної інформації й нерідко формували певні тенденції державної політики. Так, циркулярні листи “Про українську громадськість” від 30 березня 1926 року та “Про український сепаратизм” від 4 вересня 1926 року, які були підготовлені в Секретному відділі ДПУ, орієнтували місцеві органи в питаннях про “сутність, історію і тактику українського сепаратизму”, а також висували конкретні завдання, що їх мали розв’язувати органи ДПУ. Зазначаючи, що “новий національний курс” після ХІІ з’їзду ВКП(б) зробив неможливим продовження збройного опору більшовицькій владі, документи наголошували, що українські націоналісти перенесли вістря своїх зусиль на “культурний фронт”, використовуючи легальні можливості для протидії. У складі Секретно-політичного відділу ДПУ, створеного 4 квітня 1931 року, існував спеціальний 2-й відділ, який займав-

ся “українською контрреволюцією”, в тому числі і “наркоматом освіти з усіма його органами”. 1937 року в 500 разів, порівняно з 1934-м, зросла кількість притягнутих до карної відповідальності за статтю “буржуазно-націоналістичні угруповання” [1].

У цій політичній атмосфері доля Є.М.Кудрицького виявилася фактично приреченою на суворі випробування. Загальна істерія навколо питання загрози націоналізму та боротьба із залишками українізації робили небезпечною для життя галузь його професійної діяльності – викладання української мови в педагогічному виші.

Євген Михайлович народився 18 лютого 1894 року в містечку Коростишеві Житомирської області в родині вчителя. Середню освіту здобув у Житомирській другій гімназії, вищу – в Київському університеті (відділ класичної філології історико-філологічного факультету). У 1917 році розпочав педагогічну діяльність, спочатку на курсах вечірнього профуніверситету, а з 1918 року в середніх школах Житомира викладачем української та латинської мов. 1919 року місцеву вчительську семінарію було реорганізовано в педагогічний технікум, і Кудрицький викладав у ньому українську мову й літературу до 1928 року, поки не був запрошений у Житомирський інститут соціального виховання. Упродовж 1931–1933 рр. він викладач мовознавчих дисциплін у Запорізькому педагогічному інституті профосвіти й одночасно – керівник кафедри мовознавства. У 1933 році розпочинає науково-педагогічну діяльність у Полтавському педагогічному інституті, про що свідчить копія наказу наркома освіти від 22 вересня 1933 року, згідно з яким “тов. Кудрицького переведено до Полтавського педінституту доцентом мовознавства”. Фрагментарні архівні дані [2], матеріали слідчої справи [3], коротка біографічна довідка та згадки в контексті історії філологічного факультету [4] складають уявлення про нього як цілісну

особистість із розвиненим почуттям власної гідності, стійкою системою моральних цінностей; талановитого педагога і вченого-дослідника. Як зазначав він сам, найбільшу фахову зацікавленість мав до історії української мови. У цьому напрямі розвивалися й наукові пошуки, хоч у довоєнний період більшість статей і розвідок залишилися в рукописах, зокрема “До питання про походження української мови”, “До питання про розвиток української літературної мови 40–60-х років XIX ст. (Шевченко, Куліш)”, “Значення М. П. Старицького у розвитку української літературної мови в 70–80-х років XIX ст.”, “До питання про формування стилів української літературної мови в 70-х рр. XIX ст.”. На часі були проблеми марксистсько-ленінських принципів методології в науці та освіті, про що свідчить тематика різноманітних семінарів, зборів, засідань кафедр тощо. Один із виступів доцента Кудрицького мав назву “Енгельс і питання мовознавства”. Євген Михайлович знав грецьку, латинську, англійську, німецьку, французьку, польську, російську мови, вирізнявся глибокою ерудованістю, інтелігентністю, чим викликав роздратування певної частини пролетарсько-селянського студентського загалу й окремих колег.

Посилення репресій та боротьба з проявами націоналізму в республіці не обминули й педінститут. Під арешт потрапили його директор Онисін та викладачі Колясинський, Маслик, Панкрат'єв. Це був сигнал до початку цькування оточення опального керівника, яке мало засвідчити перед партійно-державними структурами класову пильність і більшовицьку принциповість нового керівництва вишу. Кудрицький не випадково був обраний об'єктом осуду й таврування. 1929 року він уже піддавався арешту в зв'язку із справою СВУ й упродовж місяця перебував під слідством, але був звільнений і наступного ж дня повернувся до викладацької роботи. Однак, як зазначав пізніше в бесіді заступник наркома освіти, “ця темна пляма у житті” компрометувала його “як викладача інституту”, робила вразливим щодо політичної благонадійності. З іншого боку, видавалися підозрілими будь-які ділові стосунки з репресованим колишнім директором. Навіть відзначення Євгена Михайловича дирекцією і профспілковою організацією інституту “як відмінника учебного процесу”, винесення подяки і преміювання грошовою нагородою в сумі 245 карбованців (наказ № 37 від 3 липня 1936 року) спрацювало проти нього.

Виконання безпосередніх професійних обов'язків викладача кафедри української мови, принциповість в оцінюванні знань студентів послужили підставою для розгляду на зборах “інститутського активу” 19–20 вересня 1937 року, на яких були присутніми 500 чоловік. Сигналом до їх скликання стала стаття “Націоналістичне кубло в Полтавському педінституті”, опублікована в газеті “Соціалістична Харківщина”. Вона закликала “врешті покласти край діям розпоясавшогося троцькістсько-бухарінського буржуазно-націоналістичного охвістя”. Секретар парткому у своєму виступі звинуватив Кудрицького вкупі з деканом мовно-літературного факультету Самійленком, колишнім директором Онисіним, завідувачем кафедри Москаленком, що ті “навмисно розвалили роботу факультету, і 40% випускників не витримали державних іспитів”. Ще до зборів низка студентів, які отримали незадовільні оцінки, звернулася в партком інституту зі скаргою на неякісне викладання курсу сучасної української мови: йшлося, нібито Кудрицький приходив на лекції не підготовленим, відмовлявся розтлумачувати матеріал на їхнє прохання, упереджено ставився до студентів-активістів тощо. “Зловісна роль” Кудрицького проявлялася також і в тому, що, не погоджуючись із низькою якістю підготовки майбутніх учителів-словесників, він пропонував не допускати до державних іспитів студентів, які в контрольному диктанті допустять більше трьох помилок. Доповідач підсумував свою оцінку так: “Кудрицький, цей взяв собі за метод провадити своєю націоналістичну ворожу роботу на мовному фронті, викривляючи навмисно по-ворожому і те, що творили студенти”. Правда, вже після звільнення з посади з'ясувалися деякі обставини низької успішності студентів, до яких Євген Михайлович не був причетним. У 1935–1936 навчальному році до Полтавського інституту були переведені 6 груп студентів 2 курсу історичного й економічного факультетів Кременчуцького, Лубенського, Черкаського і Сумського педагогічних інститутів і технікумів на 3 курс мовно-літературного факультету. З представлених при переведенні екзаменаційних відомостей видно, що курс української мови вони раніше не вивчали і в новому виші їх знання з мови не перевірялися.

З різкою критикою опального викладача рідної мови виступали й інші учасники зборів. Узавши слово, Кудрицький спробував

захистити себе та розставити крапки над “і”: “Минулого року у вересні була методологічна помилка, яку я допустив у читанні своїх лекцій. Цю помилку я засудив і зараз цієї помилки не забуваю. Я чув ряд заперечень щодо моїх помилок. Я чую докори лише від студентів IV курсу, які говорять, що на лекції я приходжу невідготовленим. Я дуже перевантажений, читаючи по 12 лекцій в день. Товариш “Х” (з етичних міркувань тут і далі прізвища викладачів і студентів не називаються – Л. Б.) вказує мені, що я сказав: “Вороги, чи як ви їх там величаєте”. Насправді я говорив так: “Збірник “Синтаксичні вправи”, де написано ім’я ворога народу Кулика та Первомайського, але за останнього ще немає ніяких відомостей”.

Вочевидь, виступ потонув у несхвальній реакції залу, і президія зборів позбавила оратора слова, записавши до протоколу: “За замазування своїх помилок тут же на зборах активу й ухиляння від видимих обвинувачень, поданих у газеті “Соціалістична Харківщина”, й зокрема тут виступаючими товаришами, слова, за постановою загальних зборів, Кудрицький позбавляється”. У заключному виступі секретаря парторганізації у зневажливому тоні наголошувалося: “Наші завдання полягають у тому, щоб всі сили спрямувати на викорінення шкідницької діяльності Онисіних, Самійленків, Крупеннікових, Кудрицьких і других у нашому інституті”.

Викорінення стало доконаним фактом уже через тиждень. У службовій характеристиці зазначалося, що, пропрацювавши на посаді викладача української мови з 1932 по 1937 рік, Євген Михайлович “звільнений за наказом № 122 від 26.09.1937 року за протягування ворожо-націоналістичних поглядів, за неодноразове застосування ворожих прикладів, що подавалися студентам під час лекцій з української мови”.

Підсиленню вакханалії цькування допомогла опублікована 10 січня 1938 року в газеті “Більшовик Полтавщини” невелика стаття “Вороже кубло в Полтавському педінституті” за підписом трьох студентів-комсомольців, де знову в числі “ворогів” згадується Кудрицький.

Упереджене ставлення й несправедливе звільнення спонукали скривдженого викладача звернутися з заявою до заступника наркомата освіти УРСР Льовшина з проханням розібратися в його справі. Автор заяви додав до неї характеристику за підписом завідувача кафедри А. Москаленка, у якій відзначається високий теоретичний рівень викладання

курсів історії української мови та сучасної української мови, довідку, що засвідчує його прикріплення до Київського державного університету для роботи над кандидатською дисертацією, тези з теми дослідження “Процес формування української літературної мови середини XIX сторіччя: лексика, граматики, мовна теорія і практика П. Куліша”, а також указав, що “свою наукову і академічну роботу тісно пов’язував з громадською, завжди працюючи на виборних посадах”. Результатом вивчення комісією обставин звільнення стала всього лише словесна еквілібристика у формулюванні наказу № 2131: “...звільнити як невідповідаючого вимогам Полтавського педінституту”. Повторне звернення з проханням про поновлення на роботу – в грудні 1937 року – керівництво інституту відкинуло. Наркомат освіти направляє Є. М. Кудрицького на посаду виконуючого обов’язки доцента кафедри української мови Київського педінституту, де склалася критична кадрова ситуація – нерепресованим лишився тільки один викладач. Попрацювати тут вдалося всього 3 місяці.

Тим часом у Полтаві з призначенням на посаду начальника обласного управління НКВС О. Волкова без достатніх агентурних та слідчих матеріалів фабрикувалися нові гучні кримінальні справи по викриттю організованого і розгалуженого “націоналістичного підпілля”, які потребували фігурантів. Кудрицький не випадково опинився в полі зору полтавських чекістів, беручи до уваги створену йому репутацію “буржуазного націоналіста”.

9 квітня 1938 року IV відділ Управління державної безпеки Полтавського облуправління НКВС приймає постанови про початок слідства у справі Кудрицького та запобіжний засіб щодо його утримання в тюрмі з формулюванням: “...є активним учасником антирадянської націоналістичної організації, за завданням якої проводить антирадянську діяльність”. Приїзд Євгена Михайловича до сім’ї, що залишилася проживати в Полтаві, 2 травня був використаний для його арешту. Вивчення матеріалів архівно-слідчої справи Кудрицького переконує, що це була типова штучно сфабрикована справа, побудована на показаннях свідків, які часто оперували випадковими, непереконаливими фактами, почувши про них від інших, не були знайомими з обвинувачуваним особисто. На допитах слідчі вперто домагалися визнання належності до “військово-повстанської націоналістичної

організації”, застосовували методи морального і фізичного тиску, не володіючи бодай найменшими доказами вини заарештованого, а він категорично відкидав безглузді закиди.

Які ж факти, зафіксовані в протоколах, використовувалися проти Кудрицького? Вони, до речі, проливають світло на передумови влаштованої в 1937 році обструкції і наступного звільнення педагога. Колеги і студенти, залучені до слідства як свідки, вказували, що на заняттях він наводив приклади словотворення за допомогою суфіксів “ізм”, “іст”, “ина” – фашизм, фашист, націоналізм, націоналіст, скрипниковщина (інших ніхто назвати не зміг), чинив наклеп на радянську дійсність фразою: “Робітники-будівельники не мають житла”, вихваляв капіталістичний лад: “Немає кращої в світі країни, ніж Франція” (як виявилось, ці слова належали іншому викладачеві), рекомендував студентам забронену літературу репресованих авторів та поширював її (однак на той час їх прізвища ще не були вилучені з навчальних програм, а книг катастрофічно не вистачало). Окремі протоколи при зіставленні є абсолютно ідентичними, хоч допитувалися різні свідки – при О. Волкові набула поширення практика складання “липових” протоколів, аби прискорити доведення справи до завершення.

19 липня 1938 року слідство завершується ухвалою постанови про направлення справи Кудрицького на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, але вона повернулася на додаткове розслідування в грудні того ж року. Було враховане його прохання для спростування брехливих звинувачень з’ясувати низку моментів, зокрема розшукати студентів, які навчалися на 3 курсі в 1936 році, і додати до справи їх конспекти з “фатальними суфіксами” та тези до теми дисертаційного дослідження нібито націоналістичного змісту, провести очну ставку з колишнім директором Онисінім, долучити документи, що характеризують позитивно трудову діяльність і т. ін. Проте це була звичайна процесуальна формальність, тому що оперуповноважений 2 відділення ІV відділу УДБ УНКВС Савельєв зробив висновок, що зазначені студенти закінчили вуз у 1937 році, “тому виявити і долучити будь-які конспекти неможливо; запросити матеріали від комісії НКО УРСР неможливо, так як це пов’язано з затягуванням слідства, з одного боку, і відсутністю необхідності для слідства, з іншого боку; неможливо також долучити до справи показання Онисіна або допитати його у спра-

ві Кудрицького, так як Онисін засуджений за антирадянську діяльність”. Отже, доля людини мало важила в інтересах слідства, до того ж, вона вже була фактично визначеною. Про це свідчить один цікавий документ у справі – довідка про стан здоров’я Кудрицького, видана начальником санчастини УНКВС: “Ув’язнений Кудрицький інфекційних захворювань не має і за станом здоров’я може бути направлений в будь-яке місце Радянського Союзу. Має правосторонню пахову грижу, яка цьому не перешкоджає”. Відкривалася реальна перспектива поповнити шеренги працюючих на ударних новобудовах Півночі або Далекого Сходу.

У звинувачувальному висновку від 11 січня 1939 року констатовалося: “<...> на території Полтавської області викрита і ліквідована антирадянська націоналістична військово-повстанська організація, яка готувала збройне повстання проти Радянської влади з метою її повалення <...>. Розслідуванням встановлено, що Кудрицький є учасником антирадянської повстанської організації, ліквідованої УДБ ПОУ НКВС в 1938 році...”. Справа передавалася до Полтавського обласного суду, вирок якого виявився надзвичайно суворим, незважаючи на абсурдність звинувачень і відмову підсудного визнати себе винним – 10 років виправно-трудова таборів і 5 років утримання в політичних правах.

Є. М. Кудрицький вирішив продовжити боротьбу за справедливість і, як це не парадоксально, переміг у двобої з системою. Подання першої касаційної скарги до Верховного суду УРСР закінчилося переглядом справи і висновком про те, що “неправильна кваліфікація злочину Кудрицького вплинула на обрання для нього надто суворої міри покарання, ізолювати його від суспільства на такий довгий строк немає потреби”. 26 квітня 1939 року попереднє покарання замінили на 4 роки таборів і 2 роки утримання в правах. Наступна касаційна скарга була адресована Верховному суду СРСР. Велику наполегливість виявив адвокат звинувачуваного Рижков, а М. І. Степаненко, покликаючись на спогади відомого вченого М. І. Жовтобрюха, вказує, що рятівницею стала дружина Олександра Михайлівна, яка їздила в Москву на прийом до К. Є. Ворошилова [5, с. 28]. Останній дав розпорядження втрутитися в розгляд скарги. В ухвалі Судової колегії в кримінальних справах Верховного суду СРСР від 26

січня 1940 року нарешті акцентувалась увага на формалізмові слідства і надуманості звинувачень. Попередній вирок скасовувався, справа за відсутністю складу злочину припинялася, а Євгена Михайловича належало звільнити з-під варті. Проте постановою слідчого відділу про звільнення вийшла аж 3 липня 1940 року. У документі полтавські чекісти змушені були визнати: «Перевіркою матеріалів слідчої справи встановлено, що злочини, які інкримінуються Кудрицькому за ст.54–10 ч.1 КК УРСР, слідством не доведені, а тому рішення Колегії Верховного суду СРСР є правильним».

У вересні 1940 року Євген Михайлович повертається до викладацької роботи в Полтавському педінституті, успішно працює над дисертацією, робить доповіді з окремих розділів на засіданнях кафедри, готується до здачі кандидатських іспитів. Та новим випробуванням стали війна і окупація. Як пояснює він сам, вчасно евакуюватися не встиг, оскільки дозвіл на виїзд отримав занадто пізно – 17 вересня. Разом із сім'єю довелося працювати на громадському дворі в с. Бречківка, створеному німецькою окупаційною владою. Щоб покращити матеріальні умови родини, у січні 1942 року погодився зайняти посаду керівника відділу мистецтва в міській управі, а пізніше – інспектора господарських справ у відділі освіти. «З німецькими або пронимецькими службовими колами не мав близьких дружніх зв'язків і всіляко уникав їх на якому б то не було ґрунті», – вказував в одному з документів Є. М. Кудрицький.

Після відновлення навчального процесу в 1943 році викладач із багаторічним стажем призначається виконуючим обов'язки завідувача кафедри української мови, про що клопотав перед наркоматом освіти директор інституту Ф. Редько. На цій посаді він перебував до 1946 року.

Із часом Євген Михайлович Кудрицький повернувся на свою батьківщину – до Житомира, де працював на викладацькій роботі до кінця життя, користувався заслуженим авторитетом у наукових філологічних колах республіки. Полтавський період, сповнений тяжких випробувань, принижень, завданих політичним режимом, не зламав духу, прагнення до творчої праці, не змусив відмовитися від улюбленої справи та спілкування з молоддю, яка, як і її вчитель, мала непереборну любов до рідної мови.

Література

1. Реабілітовані історією. – Київ – Полтава, 1992.
2. Особиста справа Кудрицького Є. М. // Архів Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.
3. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. – Спр. 639-С.
4. Бабенко А. А. Історична довідка про факультет української філології / А. А. Бабенко, С. В. Соколова // Наукові записки: Серія філологічна. – Полтава, 1994. – С. 4–21.
5. Степаненко М. І. Учені-філологи Полтавського педагогічного інституту / М. І. Степаненко // Наукові записки: Серія філологічна. – Полтава, 1994. – С. 22–29.

Віктор Ревезук

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ НА ПОЛТАВЩИНІ (1941–1945 рр.)

Однією із закритих тем у роки комуністичного режиму була участь українських патріотів в антифашистському Рухові Опору, зокрема діяльність українського національно-патріотичного підпілля на Полтавщині, про яке заборонялося навіть згадувати. Проте і в умовах державної незалежності України дослідження теми пов'язане з численними труднощами, викликаними насамперед браком документів. Позаяк боротьба ОУН–УПА в роки радянсько-німецької війни не дістала офіційного визнання на дер-

жавному рівні, ті з них, що зберігаються в архівах СБУ, стали доступними для дослідників лише в останні роки. Тому авторові довелося вишукувати і систематизувати розрізнені факти в публікаціях тих дослідників, які зверталися до історії ОУН–УПА, а також у спогадах учасників націоналістичного підпілля. Деякі матеріали були знайдені у фондах архіву УСБУ в Полтавській області, Полтавського обкому КП(б)У та районних управ, що існували в роки німецької окупації. Виявлені документи (а це – переважно радянські й

